

*Асаналиева Н.А., Абдуллаева К.М.***ГРЕК ЖАҢГАК ТОКОЮНУН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ***Асаналиева Н.А., Абдуллаева К.М.***СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОРЕХОВОГО ЛЕСА***N.A. Asanalieva, K.M. Abdullaeva***THE CURRENT STATE OF THE WALNUT FOREST**

УДК: 582.628: 634.511

Жаратылыштын кайталангыс кооз жерлеринин бири катары эсептелинген Кыргызстандын Жалал-Абад облусунда жайгашкан Арстанбап табигый жангак-мөмө токойлору Кыргызстандын улуттук байлыгы. Эл аралык маанидеги табигый генофонду болуп эсептелинет. Грек жангагынын медициналык, Эл чарбасында, экономикалык мааниси абдан чон. Кыргыз жеринин табигый феномени болгон Арстанбап токою Жалал-Абад областынын Базар-Коргон районунун чыгыш тарабында жайгашкан. Бүгүнкү күндө токой аянтынын ичинде 200 000 адам жана токойго жанаша жерде 1 миллион адам жашап, алардын турмуш тиричилиги токой жана токой ресурстары менен тыгыз байланышкан. Анан албетте элдин үлүшкө тийген жерлери дагы токойдо, ал жерлерде малын багышат, айдоо кылышат, чөп чабышат дегендей элдин токойго тийгизген антропогендик таасири көп. Мал жаяуну, аларга тоют камдоону, мыйзамсыз токой кыюулар токойдун деграацияланышына, ал турсун токой аянттарынын кыскарышына алып келди. Жаңгак мөмөлүү токойлорду башкаруунун азыркы абалын толук жакшыртуу менен кайра иштеп чыгуу актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Негизги сөздөр: грек жаңгагы, антропогендик таасир, жаңгак уюлу, эпикотильдик кыйыштыруу, сортторду тандоо, Арстанбап токою, экономикалык мааниси.

Арстанбапский природный ореховый лес, расположен в Джалал-Абадской области. Он считается одним из уникальных природных красот, национальным достоянием Кыргызской республики и международным природным генофондом. Грецкий орех имеет огромное значение в медицине, хозяйстве и экономике. Медицинское и экономическое значение грецкого ореха огромное. Феномен кыргызских земель ореховый лес – Арстанбап расположен на востоке Базар-Коргонского района, Джалал-Абадской области. В наши дни около 200 000 людей живут в самом заповеднике, еще 1 млн человек

проживают в прилегающих территориях. Жизнь и быт жителей сильно связано с ресурсами фруктовых и ореховых лесов. Есть и земельные участки в самом лесу перешедшие в частную собственность. Где владельцы пасут скот, пахут землю, косят траву для корма животным, все эти действия приводят к антропогенному деградации лесов. Изменения в системе управления ореховых лесов, полное обновление и нововведения в них, является актуальным вопросом.

Ключевые слова: грецкий орех, антропогенное воздействие, кап ореха, эпикотильная прививка, выбор сортов, лес Арстанбап, экономическое значение.

Arstanbap natural walnut forest. Located in Jalalabad region. It is considered one of the unique natural beauties, national heritage of the Kyrgyz Republic and the natural gene pool. Walnut is of great importance in medicine, economy and economics. Walnut is of great importance in medicine, economy and economics. The medical and economic value of walnut is enormous. The phenomenon of Kyrgyz lands is walnut forest – Arstanbap is located in the east of the Bazar-Korgon region, Jalal-Abad region. Today, about 200,000 people live in the reserve itself, another 1 million people live in the surrounding areas. The life and life of residents is strongly linked to the resources of fruit and nut forests. There are also land plots in the forest that have become private property. Where owners graze livestock, plow the land, mow grass for animal feed, all these actions lead to anthropogenic degradation of forests. Changes in the walnut forest management system, complete updating and innovation in them, is an urgent issue.

Key word: Walnut, Anthropogenic impact, walnut cap, Epicotyl Inoculation, variety selection, Arslanbob forest, economic significance.

Актуалдуулугу. Кыргызстандын жангак-мөмө токойлору Кыргызстандын Улуттук байлыгы, өзгөчө экономикалык мааниге ээ. Жалал-Абад областынын аймагындагы токой чарбалардагы токой

пайдалануучулардын басымдуу көпчүлүгү токой мөмөсүн чогултуу жана аларды сатуу менен алектенишет. Статистика боюнча токой пайдалануучулардын 45% токой продукциясын жыйнап, аны сатуудан киреше алышат. Жангак – мөмө токойлорун көп жылдар бою интенсивдүү пайдалануусу, токойлордун жалпы аянтынын кыскарышына жана түшүмдүүлүгүнүн азайышына алып келүүдө. Учурдагы экономикалык кризистин негизинде токой пайдалануучулар өздөрүнүн гана кызыкчылыгы үчүн кам көрбөстөн, алардын жашоосунун негизги булагы болгон жангак мөмөлүү токойлорго жакшы көңүл буруу керек. Себеби, жангак токойлорунун 60-70% ар кандай зыянкечтерге жана

ооруларга чалдыккан [1].

Объекттер жана изилдөө ыкмалары. Эпикотилдик кыйыштыруу ыкмасы күнөскана шартында Жалалабад облусунун “Жангакчылык жана мөмө өсүмдүктөр институтунда” жүргүзүлдү.

Эпикотилдик кыйыштырууда кыюу астына туурасынан кеткен кесик жана жука курч бычак же миз менен 1,5 см тереңдиктеги узунунан кеткен жарык жасалат. Узунунан кеткен жарыкка даярдалган кыюу үстү (жашыл чырпык) киргизилет. Мындан кийин жылтырак менен тыгыз оролот. Кыйыштыруу учурунда кыюу асты менен кыюу үстүнүн диаметрлеринин дал келүүсүнө көңүл буруу керек [2].

1-сүрөт.

2-сүрөт.

Идиште (горшокто) кыйыштырылган көчөт 1 ай бою полиэтилен пакети менен жабылып турат. Ал жердеги нымдуулук дайыма жогору болуп, температура 30 С ашпоосу керек.

Кыюу алды кыркылып, бычактын жардамы менен акырын жарылат жана ал жерге энелик дарактрдан даярдалган калемчелер коюулуп, жука пленка менен таңылат. Пакет менен оролгонунун себеби ал нымдуулукту түзүп жагымдуу микроклимат түзөт.

Эпикотильдик кыйыштыруунун жыйынтыгы

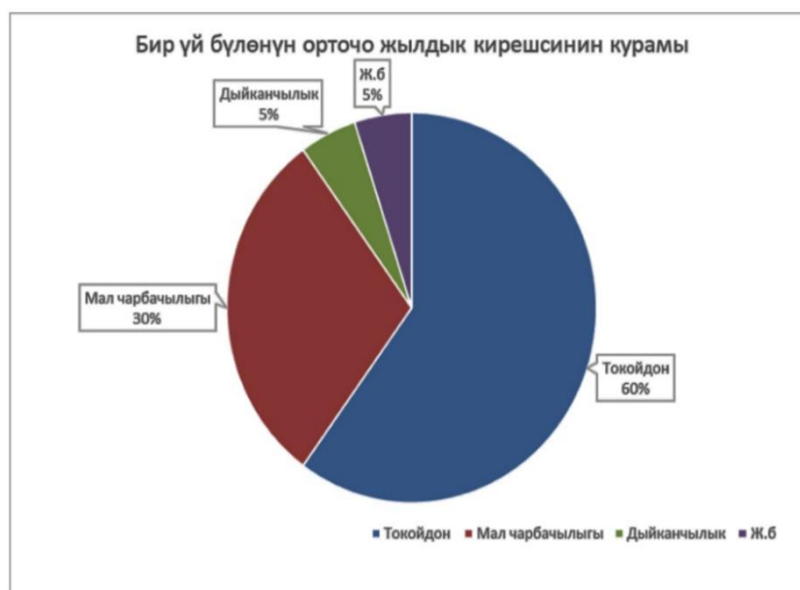
№	Тажрыйбанын варианттары	Саны	Кыйыштырылган датасы	Биригип өсүүсү, күн	Биригип өсүүсү	
					даана	%
1.	Микроклиматтык шартта, полиэтилен баштыкчасы жабылган	50	02.09.2019 28.10.2019	25 күн	45	90
2.	Теплицада полиэтилен баштыкчасы жабылбагандар	50	02.09.2019 28.10.2019	25 күн	0	

Привой катары Ош сортун жана Уйгур сорттун алдык. Бул сорттор институттун дендропаркында өстүрүлөт. Бул жерде нымдуулук ар дайым жогору болуп турат, 25 күндө полиэтилен пакети менен оролгон горшоктогу жаңгак көчөттөрүнүн 45 даанасы жакшы өнүп чыкты, ал эми полиэтилен пакети менен оролбогон горшоктогулардын бири дагы өнгөн жок анткени ачык абада туруп ар кандай сырткы урунуулардан өспөй калды. Кыюу үстүнүн кыюу асты менен толук бойдон өсүп кетиши аба оптималдуу температурада болгондо 20-25 күндүн ичинде аяктайт. Клеткалардын өсүп чыгуусу үчүн оптималдуу температура болуп 25-30 градус сельция болуп эсептелет. Андыктан кыйыштырылган себилмелер жайгашкан жердеги абаны жогоруда көрсөтүлгөн температурада кармап туруу керек.

Кийинки жылы кыйыштырылган себилмелерди туруктуу жерге отургузууга болот. Көчөттөрдү

отургузууга чейин алардын топурак субстратын бузбай брикеттерден алып чыгарылат жана мурдадан даярдалган чуңкурка отургузулат. Көчөттөрдү отургузуу үчүн казылган чуңкурдун тереңдиги 40-50 см, ал эми эни 40-45 см болушу керек. Бул горшокто өнүп чыккан жаңгак көчөттөрүн теплицага алабыз жана бир жылга теплицада өстүрөбүз. Андан соң ал теплицадан алып токойлорго алып барып отургузсак болот [3].

Жаңгак – мөмө токойлорунун экономикалык мааниси. Кыргызстандын жаңгак-мөмөлүү токойлор өзгөчө экономикалык мааниге ээ. Жалал-Абад областынын аймагындагы токой чарбалардагы токой пайдалануучулардын басымдуу көпчүлүгү токой мөмөсүн чогултуу жана аларды сатуу менен алектенишет.

Кыргызстандын жаңгак токойлорунун жылдык орточо түшүмү илимий жана өндүрүштүк маалыматтар боюнча, түшүм болгон жылы 3000 тоннага чейин жыйналат, жаңгак манызы сыртка Турцияга, Кытайга, Россияга, Казакстанга, Европага жөнөтүлүп турат [4].

Арстанбап токоюнун абалы. Бүгүнкү күндө токой аянтынын ичинде 200 000 адам жана токойго жанаша жерде 1 миллион адам жашап, алардын турмуш тиричилиги токой жана токой ресурстары менен тыгыз байланышкан. Мал жаюуну, аларга тоют камдоону, мыйзамсыз токой кыюулар токойдун деградацияланышына, ал турсун токой аянттарынын кыскарышына алып келди. Электр энергиясынын, көмүрдүн кымбаттыгы, токойлордогу кыштактарда жаратылыш газынын, өзгөчө тоонун шарттарында жоктугу, элдердин отунду көп пайдалануусунун себептеринен болуп калды. Орточо эсеп менен бир үй-бүлө жылына 2ден 4 машинага чейин жыгач отунду пайдаланат. Балтанын алдында кургак жыгачтар ганан эмес көбүнчө өсүп турган жыгачтар же бадалдар кетет. Анын күбөсү-токойдун азыркы абалы-токойдун табигый калыптанышы басандап, өсүмдүктөрдүн жашынын балансы бузулуп, көп токой аянттарында дарактар ооруга чалдыгып, ар кандай зыянкечтер пайда болгон. Токойдун ичинде жана коңушулаш жашаган элдердин малдарынын кеч күздө жана эрте жазда токойдун арасында ыксыз жайылуусунун натыйжасында токойлордун табигый жол менен калыбына келүүсү кыскарып, түшүмдүүлүгү төмөндөп, кээ бир өсүмдүктөрдүн түрлөрү азайып, курт-кумурскалардын, канаттуулардын жашоо чөйрөлөрү бузулуп, жоголуп кетүү коркунучун пайда кылууда [5].

Жыйынтык. Уникалдуу жаңгак-мөмө токоюнун абалы бүгүнкү күндө канаттандырылгыч абалда эмес. Себеби, токойго антропогендик таасир жылдан жылга күчөп атат, мындан тышкары бактардын 70% ар кандай зыянкечтерге жана ооруларга чалдыккан.

Жаңгакчылык жана мөмө өсүмдүктөр институту тарабынан кыйыштыруу иштери жүргүзүлөт. Жыл сайын токойдо суюлган жерлерди толуктап жаңы көчөттөрдү отургузушат. Эгерде ушинтип жаңыланып турса, табигый токоюбуз жасалма токой болуп калат

Жаңгак токою - миңдеген калктын жашоо орду болуп саналат. Бул жерде жашаган үй-бүлөлөргө белгилүү киреше алып келет. Ошондуктан элдин тиричилигине маанисин түшүндүрүү керек. Себеби канча токойго зыян келтиришсе жаңгактын түшүмдүүлүгү ошончо төмөндөйт, бул болсо алардын экономикасынын начарланышын түшүндүрөт.

Адабияттар:

1. Жунусов Н.С., Кенжебаев С.К. Кыргызстандын жаңгак-мөмө токойлору жана аларды изилдөө. / Окуу куралы. - Жалал-Абад: 2009. - С. 10-21.
2. Кенжебаев С.К., Бурханов А., Маматжанов Д., Шамшиев Б. Жаңгактын эгилме токойлорун түзүү боюнча сунуштар. / Окуу куралы. - Б., 2016. - 16-б.
3. Яблоков А.С. О семеноводстве грецкого ореха и использовании каповых форм его для промышленной культуры. // Материалы совещания по развитию ореховодства. - Ф., 1970. - С. 92-98.
4. Мусуралиев Т.С. Эколого-лесоводственные основы сохранения и устойчивого развития лесов Кыргызстана. / Окуу куралы. - Бишкек, 2004. - 22 с.
5. Аюпов Ф.Г., Жунусов Н.С., Акеншаев Р. Жаңгак-мөмө токойлоруна мал жаюуну кыскартуу боюнча колдонмо. - Б., 2012.